

СИСТЕМА МЕТОДІВ ТА ФОРМ НАВЧАННЯ У ФОРМУВАННІ ВМІНЬ ВИРІШУВАТИ ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ

Карпушина М.Г., здобувач, старший викладач

Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького

Дослідження стосується питання вибору методів та форм організації навчання і демонструє його безпосередню залежність від головного завдання підготовки особистості до майбутньої професійної діяльності; мети й завдання навчання взагалі та конкретного етапу зокрема; закономірностей та принципів навчання; змісту навчального матеріалу; навчальних можливостей курсантів; наявності засобів навчання; психолого-педагогічних можливостей викладача. У статті розведені поняття «проблемне завдання» (далі – ПЗ), «проблемна ситуація» (далі – ПС), «метод навчання» та «форма навчання», проаналізовані правила керування процесом засвоєння знань та вмінь, тобто способів дій у ПС та обґрунтовано вибір методів та форм навчання відповідно до структури проблемного вивчення матеріалу за наступним алгоритмом: створення ПС, формулювання ПЗ, розробка робочих гіпотез, їх перевірка, формулювання висновків, повернення до ПС (рефлексія). Досліджено взаємозв'язок між евристичними методами та розвитком мислення, між інтерактивними методами та результатами навчання, між плодами мислення курсантів та якістю знань, вмінь та переконань, між формами взаємодії та ефективністю навчання. Практична цінність даного дослідження полягає в демонстрації конкретних прикладів застосування як методів, прийомів, так і форм проблемної організації вивчення навчального матеріалу в ПС загального, навчально-професійного та професійного змісту. Зроблені висновки щодо системного підходу у виборі методів та форм організації навчальної діяльності, що ґрунтується на розв'язанні ПС.

Ключові слова: проблемне навчання, проблемна ситуація, проблемне завдання, методи навчання, форми навчання, прийоми, вправи, система.

Карпушина М.Г. СИСТЕМА МЕТОДОВ И ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ УМЕНИЙ РЕШАТЬ ПРОБЛЕМНЫЕ СИТУАЦИИ / Национальная академия Государственной пограничной службы Украины им. Б. Хмельницкого, Украина.

Исследование касается вопроса выбора методов и форм организации обучения и демонстрирует его непосредственную зависимость от генерального задания подготовки личности к будущей профессиональной деятельности; цели и задания обучения в целом и конкретного этапа в частности; закономерностей и принципов обучения; содержания учебного материала; интеллектуальных возможностей курсантов; наличия средств обучения; психолого-педагогических возможностей преподавателя. В статье разведены понятия «проблемное задание», «проблемная ситуация», «метод обучения», «форма обучения» и проанализированы правила руководства процессом усвоения знаний и умений, то есть способов действий в проблемной ситуации (далее – ПС), а также обоснован выбор методов и форм обучения в соответствии со структурой проблемного изучения материала по следующему алгоритму: создание ПС, формирование проблемного задания (далее – ПЗ), разработка рабочих гипотез, их проверка, формулирование выводов (принятие решений), возврат к ПС (рефлексиование). Определена взаимосвязь между эвристическими методами и развитием мышления, между интерактивными методами и результатами обучения, между плодами мышления курсантов и качеством знаний, умений и убеждений, между формами взаимодействия и эффективностью обучения. Практическая ценность данного исследования состоит в демонстрации конкретных примеров использования как методов и приёмов, так и форм проблемной организации изучения учебного материала в ПС общего, учебно-профессионального и профессионального содержания. Сделаны выводы относительно системного подхода к выбору методов и форм организации учебной деятельности, которая основывается на решении ПС.

Ключевые слова: проблемное обучение, проблемная ситуация, проблемное задание, методы обучения, формы обучения, приёмы, упражнения, система.

Karpushyna M. SYSTEM OF TEACHING METHODS AND FORMS IN TRAINING PROBLEM-SOLVING SKILLS / National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after B.Khmelnytskii, Ukraine.

This investigation concerns the issues of teaching methods and forms selection and demonstrates its direct dependence on general task of person's training for the future professional activity; aim and objectives of education on the whole and specific level in particular; teaching rules and principles; learning context; cadets' learning abilities; hardware and other teaching tools availability; psychological and pedagogical abilities of a teacher. Such notions as problem task, problem situation, teaching method and teaching form have been distinguished and separated; rules for managing the process of obtaining knowledge and skills i.e. methods of

operation in a problem situation have been analyzed; teaching methods and forms' selection has been justified with the problem-learning structure following the algorithm: making a problem situation, defining a problem, phrasing working hypothesis, their verification, drawing out conclusions and introspection. The author has also investigated a correlation between heuristic methods and thinking development, between interactive methods and learning results, between cadets' ways of thinking and knowledge, skills as well as convictions' quality, interaction forms and study efficiency. Practical value of this research lies in demonstrating specific examples of applying teaching methods, techniques as well as forms in problem situations of universal, training career and service vocational context. Conclusions concerning system-defined approach to teaching methods and forms based on problem-solving have been made.

Key words: problem learning, problem situation, problem task, teaching methods, teaching forms, techniques, exercises, system.

Постановка проблеми. Головне завдання професійної освіти спрямоване на оволодіння знаннями, уміннями й навичками, які потрібні для здійснення професійної діяльності, однак, зважаючи на тенденцію подвоєння обсягу нових знань (інформації) з усіх наук у середньому через 3–6 років [7], виникла необхідність «чіткіше та однозначніше визначити фундаментальні знання в різних сферах вивчення людини і світу, сепарувати їх від надмірної інформаційної складової, що має виконувати роль ілюстративного супроводження пізнавального процесу; надати більшу можливість для пізнання людини, її психофізіологічних та життєдіяльнісних особливостей, для індивідуального самопізнання; відпрацювати механізм систематичного оновлення змісту навчання відповідно до розвитку науки та набуття людством нових знань» [7].

Така постановка питання висуває перед педагогічною наукою чіткі пріоритети, які полягають у необхідності переходу від навчання як функції запам'ятовування – до навчання як процесу розумового розвитку і формування вмінь виконувати конкретні види діяльності; від навчання–повторення – до навчання поетапного засвоєння моделей, програм, алгоритмів діяльності; від аналізу процесу навчання лише за підсумками успішності – до аналізу самих процесів навчання [2, с. 50]. Тому так важливо формувати вміння безперервно вчитися, вміння застосовувати методи та прийоми самостійної пізнавальної діяльності, наукового пізнання, забезпечувати інтелектуальний розвиток особистості для становлення її як фахівця з погляду перспективи її професійної діяльності. Здатність до продуктивної професійної діяльності тісно пов'язана з умінням бачити проблеми, вирішувати їх, приймати самостійні рішення, тому зрозуміло, що в будь-якій діяльності оптимальним є той факт, коли людина – частина рішення, а не частина проблеми.

Саме за умови, коли суб'єкт стає частиною розв'язку, проблема, завдяки цій суб'єкт-об'єктній взаємодії, трансформується в проблемну ситуацію (далі – ПС). У результаті виникає процес, який охоплює цілий ланцюг дій, тобто робочих операцій, або способів виконання дій, зумовлених утвореною ситуацією. Такий підхід диктує викладачам нові підходи до організації навчання та його методичного забезпечення, оскільки лише оптимальне поєднання методів та форм організації навчальної діяльності дозволяє швидко знайти ефективне рішення.

Педагогічною наукою давно доведено, що метод не може бути ні добрим, ні поганим. Основою педагогічного процесу слугують не самі методи, а їх система [5]. Методи педагогічної діяльності залишаються принципово однаковими, але завдяки їх перманентному комбінуванню залежно від різноманітних обставин і умов реалізації педагогічного процесу досягаються очікувані результати. Тому очевидно, що педагогічною майстерністю оволодіває лише той педагог, який знаходить оптимальну відповідність методів та форм закономірностям пізнавальної діяльності, структурі заняття, індивідуального розвитку курсантів, їх особистісно-орієнтованим інтересам.

Мета статті. Дослідження відповідної системи методів, прийомів, форм організації пізнавальної діяльності та системи вправ за умов використання навчального потенціалу ПС і є метою цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основною теоретико–методологічною базою дослідження стали: теорія проблемно–розвиваючого навчання (І. Лернер, М. Махмутов, О. Матюшкін та ін.); теорія діяльності і методів організації навчання (Ю.Бабанський, І.Лернер, М.Скаткін, О.Пометун, Л.Пироженко, В. Кирилюк та ін.); теорія вибору форм навчальної діяльності (І. Лернер, М. Махмутов, Ю.Бабанський, І. Герасимчук та ін.).

Проблема вибору методів та форм організації навчання розглядалася в працях Ю. Бабанського, В. Дьяченка, В. Загвязинського, І. Лернера, М. Скаткіна, М. Махмутова, Л. Занкова, Г. Щукіної, І. Огородникова, І. Підласого, М. Данилова, В. Онищука, Х. Лійметса, Ф. Піпера та ін. Однак на практиці поєднання форм та методів ПН досі потребує теоретичного обґрунтування, експериментальної перевірки та конкретизації.

Результати дослідження. Педагогічний словник дає таке визначення методу: спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта [3, с.205], а етимологія слова (від грецького – шлях дослідження або пізнання) демонструє причетність цього поняття до пізнавальної діяльності. Сутність викладеного дає науковцям підстави твердити, що будь–який метод є системою усвідомлених послідовних дій людини, які сприяють досягненню результату, що відповідає визначеній меті, а отже, передбачає усвідомлену мету, без чого взагалі неможлива цілеспрямована діяльність суб'єкта разом з обумовленими засобами, що є в його розпорядженні.

Не існує єдиної думки щодо визначення методу навчання, який є складним, багатовимірним утворенням. Більшість науковців схиляються до думки, що метод навчання – це сукупність прийомів і способів організації пізнавальної діяльності осіб, які навчаються, розвитку їхніх розумових сил, навчальної взаємодії всіх суб'єктів навчальної діяльності один з одним та природою і соціумом [10, с. 387].

Існують різні підходи до класифікації методів, але, зважаючи на особливості нашого дослідження, ми схиляємося до класифікації методів за рівнем самостійної розумової діяльності, адже ефективність навчання багато в чому залежить від способу організації мислення; йдеться про проблемний виклад, частково–пошуковий (або евристичний), дослідницький. Як уже зазначалося – саме мислення є способом пізнання, тому природним для навчального процесу є використання методів, які властиві логіці, зокрема, аналітичний, синтетичний, аналітико–синтеричний, індуктивний, дедуктивний, індуктивно–дедуктивний. Використовуючи ці методи, необхідно зважати на дотримання таких основних вимог до навчальної діяльності, як висунення пізнавальних завдань, постановка проблем, створення ПС, висунення гіпотез, мобілізація раніше набутих знань і способів пізнання, залучення до пошуку нових знань, аналіз і оцінка власної діяльності.

Особливе місце серед методів організації навчання належить інтерактивним методам. Термін «інтерактивний» прийшов до нас з англійської і має значення «взаємодіючий». Існують різні підходи до визначення інтерактивного навчання, але згідно з загальноприйнятою думкою, «це перш за все діалогове навчання, в ході якого здійснюється взаємодія вчителя та учня» [12, с. 4]. Суттєвим доповненням до нього є визначення О. Пометун та Л. Пироженко, які вважають, що «сутність інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умов постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове навчання в співпраці)...» [14, с.7].

Методи інтерактивного навчання поділяють на дві великі групи: групові та фронтальні. Перші передбачають взаємодію учасників малих груп (на практиці від 3 до 6–ти осіб) [9, с. 99], другі – спільну роботу та взаємонавчання всього класу. До групових відносять: робота в парах/трійках, ротаційних трійках, малі / експертні групи, карусель; до фронтальних – мозковий штурм, мікрофон, аналіз проблемних ситуацій, мозаїка та ін.

На основі цього аналізу методів організації навчання можна зробити висновок, що вони представляють активну та інтерактивну моделі навчання й на відміну від пасивної, за якої «учні, як правило, не спілкуються між собою і не виконують якихось творчих завдань» [14, с. 8], передбачають самостійну роботу, виконання проблемних та творчих завдань, моделювання життєвих ситуацій, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, що ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь критично мислити, приймати продумані рішення [14, с. 9]. Тому є всі підстави стверджувати, що модель проблемного навчання (далі – ПН) потребує глибшого вивчення та активного впровадження в навчальний процес, бо цілком очевидно, що методи активного навчання тісно пов'язані з ПН та допомагають формувати неординарно мислячу, вільну і творчу особистість, яка усвідомлює свої глибинні цінності і цілі, здатна діяти у відповідності до своїх життєвих принципів, незалежно від умов та обставин. У сучасній психології й педагогіці таких осіб називають «проактивна людина», яка бере відповідальність за себе і своє життя, а не шукає причини невдач у подіях, що відбуваються з нею, в оточенні і обставинах [15]. Так, за переконанням С. Кові «проактивність» одна з основних навичок успішної людини, яка проявляється у самостійному виборі та формуванні свого оточення, здатності підпорядковувати свої емоції своїй цілі, проявляти ініціативу і відповідати за себе. Поведінка проактивної людини зумовлена її ж рішеннями, а не обставинами і, на наше переконання, саме опанування евристичними й інтерактивними методами дозволяє виховувати особистість з такими якостями.

Як показали результати роботи педагогів–практиків, запровадження інтерактивних методів сприяє залученню кожного курсанта до активної взаємодії з оточенням, формуванню вмінь співпрацювати та взаємодіяти один з одним, розвитку ініціативи і творчого потенціалу курсантів, а також формуванню установки на творчу професійну діяльність, оперативні професійні вміння, разом з тим запобігає втомлюваності, створює комфортне середовище для навчання та виховання, забезпечує умови для формування професійно значущих якостей, що виявляються в умінні управляти власним емоційним станом, виховує відповідальність за свою частину роботи, почуття взаємоповаги, обов'язку, гуманності, впевненості у власних силах. Разом з тим ці методи дозволяють курсантам покращити якість комунікативних вмінь, рівень культури дискусії та володіння головними мисленневими операціями – аналізом, синтезом, узагальненням, абстрагуванням, розвивати навички критичного мислення [6].

Особливо важливо вказати й те, що ці методи вимагають високого рівня напруженості мислення курсантів. Через те, що знання та вміння добуваються в результаті їхньої власної творчої пізнавальної праці та діють у певному взаємозв'язку, вони можуть складати безліч варіацій й таким чином розвивати творчий потенціал курсантів. Йдеться про те, що мислення – як раз той феномен, який характеризується здатністю ставити задачу й самопрограмуватися на її розв'язання й на здатність до спілкування [1, с. 34–35].

У педагогічній науці розроблена велика кількість методів навчання та, незалежно від них, форм організації навчання. За узгодженою думкою науковців форма (лат. *forma* – зовнішній вигляд, обрис) організації навчання – це зовнішній вияв узгодженої діяльності педагога та учнів, яка здійснюється в певному порядку і режимі, крім того, це також цілеспрямована, чітко організована, змістово насичена і методично оснащена система пізнавального та виховного спілкування, взаємодії, відносин викладача та учня [10, с. 357]. Результатом такої взаємодії є не лише професійне удосконалення викладача, але й засвоєння курсантами знань,

вмінь і навичок, розвиток їхніх вольових і моральних якостей. Одинична й ізольована форма не забезпечує системи знань та вмінь, а реалізується як органічна єдність цілеспрямованої організації змісту, навчальних засобів і методів. Лише система різноманітних форм навчання, яка дозволяє розкрити цілісні розділи, теми, теорії, концепції, застосувати взаємопов'язані уміння і навички, забезпечує засвоєння інтегрованої системи знань та вмінь та формування не лише загального світогляду, але й професійної компетентності [10, с. 357].

Форми організації навчання класифікуються за різними критеріями, зокрема, за тривалістю навчання, часом, місцем, дидактичною метою та кількістю осіб. За умов навчання в НАДПСУ при вивченні гуманітарних дисциплін форми організації навчання є сталими, тобто це 90 – хвилинне аудиторне заняття теоретичного або практичного типу, але за кількістю осіб форми організації навчання змінюються відповідно до мети, типу заняття та вибраних методів. Із поступовим впровадженням у навчальний процес інтерактивних методів навчання діалогові та групові форми роботи займають більшу частку навчального часу.

Однак проблемою в реальній педагогічній діяльності й досі є відсутність алгоритму відбору оптимального комбінування форм, методів та прийомів навчання на основі проблемного підходу. На практиці вони застосовуються без наукового обґрунтування, а попри те органічне поєднання форм і методів навчання створює можливості для нової якості навчальної діяльності та її результату. Адже «дії, відомі одним людям, можуть бути передані іншим за допомогою спеціальних методів навчання. Підрастаюче покоління засвоює паралельно зі знаннями, також необхідні способи виконання професійних й інтелектуальних дій» [13, с.22].

Без сумніву, засвоєння нового матеріалу в ПС залежить від ефективного керування цим процесом викладача, тобто належного педагогічного менеджменту. Розробляючи алгоритм відбору оптимального комбінування форм, методів організації навчання на основі проблемного підходу, ми спиралися на розроблені О. Матюшкіним правила керування процесом засвоєння знань та вмінь, тобто способів дій у ПС [13, с.334].

У результаті ретельного аналізу цих правил нами було зроблено висновок, що:

- 1) пояснення нового навчального матеріалу слід розпочинати після виникнення ПС, і він повинен відповідати пізнавальній потребі, яка виникає внаслідок усвідомлення проблемного завдання (далі – ПЗ);
- 2) рівень самостійності курсантів у процесі розв'язання ПС й відповідно частка участі (втручання) викладача в цьому процесі залежить від рівня підготовки та творчих можливостей курсантів;
- 3) використання отриманих знань та способів дій є обов'язковим впродовж виконання ПЗ;
- 4) занадто складне ПЗ може складатися з 2–3-х послідовно пов'язаних ПЗ.

Із вищевикладеного зрозуміло, що поняття «ПС» і поняття «ПЗ» – принципово різні поняття, які забезпечують різні психологічні реальності [13, с.31]. І цю відмінність пояснює визначення поняття «задача» О. Леонтьєва та О. Матюшкіна, які вважають, що задача – це «ціль, що задана в певних умовах» [8, с.232], завдання, «яке включає запитання або ціль дій, умови виконання дії і певні вимоги до них» [13, с.32]. Науковці ототожнюють поняття «задача» з поняттям «інтелектуальне завдання». Із цих визначень зрозуміло, що завдання (задача) за своєю суттю становить вербально сформульоване відношення між «відомим» та «невідомим» і не включає головну діючу особу – суб'єкта, на відміну від ПС, тобто ПС створює специфічний вид взаємодії суб'єкта і об'єкта (завдання). Іншими словами, головними складовими ПС є суб'єкт та «невідоме», а умовою виникнення ПС являється потреба у відкритті нового відношення, якості або способі дії. Точніше кажучи, така потреба

виникає внаслідок виявлення проблеми або ПЗ. Спочатку курсант знайомиться з завданням, читає його, перефразовує, усвідомлює й ідентифікує нове, розкриває конфлікт явищ, формулює проблему, внаслідок якої в нього виникає потреба в знаннях, щоб подолати перешкоду або заповнити прогалини. Тому керування засвоєнням курсантами нових знань – це, насамперед, постановка відповідної задачі (інтелектуального завдання) та «керування процесом відкриття невідомого в різних типах ПС» [13, с. 47]. Пошук «невідомого» – це постійне включення об'єкта у все нові системи зв'язків з «відомим», через які людина пізнає нові характеристики «невідомого». Цю закономірність процесу пізнання С.Рубінштейн назвав «головним нервом» мислення. Отже, знання та способи дій курсанти засвоюють не через пояснення викладача, а завдяки самостійному опрацюванню програмних посібників, підручників та іншої відповідної літератури, за допомогою технічних засобів навчання (навчальних фільмів, фрагментів художніх фільмів, теле- та радіо- новин, комп'ютерних програм та ін.), завдяки необхідності включення процесів мислення. Освіта – це не вивчення фактів, а тренування думки, стверджував А. Ейнштейн, і ця її особливість найкраще відображається у ПН.

Розглянемо зразок ПЗ під час вивчення теми «Людина і довкілля», яке закладене в суперечливому твердженні: *The planet does not need more successful people. It desperately needs more peacemakers, healers, restorers, storytellers and lovers of all kinds.* Завдання полягає в спростуванні суперечності: чи потрібні світові успішні люди, чому; хто потрібен людству, чому? Після з'ясування суті проблеми курсантам пропонується два короткі (1–2 хвилинні) відео: про наслідки руйнацій атомних реакторів у Японії та про автомобіль, який використовує енергію охолодженого повітря, й може стати винаходом майбутнього. Запитання, на яке повинні відповісти курсанти: хто є авторами обох проектів, який вплив на здоров'я планети мають ці винаходи, хто/що врятує планету?

Як ПЗ можуть виступати навчальні задачі, запитання, практичні завдання проблемного характеру, але запитання може бути показником ПС лише за умови, коли воно виникає в курсантів під час виконання ПЗ. Однак запитання, яке сформульоване викладачем, не створює саме по собі ПС, окрім випадку, коли воно збігається з запитанням, яке виникає в курсантів.

Таким чином, одна й та ж ПС може бути викликана різними типами завдань. Зокрема ПС може бути викликана за допомогою теоретичного ПЗ, яке вимагає пояснення або передбачення подій або дій. За цих умов постановці теоретичного завдання передують демонстрація, опис або повідомлення необхідних фактів. Зміст ПС викладач формулює шляхом пояснення причин невиконання курсантами поставленого практичного навчального завдання або неможливості пояснити ті або інші продемонстровані факти.

Наприклад, курсантам пропонується пояснити проблему низької якості здоров'я мешканців регіону після перегляду фрагмента кінофільму «Ерін Брокович», які не можуть відповісти на запитання, бо вибраний фрагмент лишень демонструє проблему: з одного боку, – скарги людей, з іншого, – документальні підтвердження перевірок екологічних служб та представників заводу, які надають докази про безпечність води, повітря та нешкідливість хрому для здоров'я людини. Таким чином, викладач створює проблемну ситуацію та визначає напрямок пошуку невідомого, яке необхідне для розв'язання ПС. У даному випадку це виробництво, яке спричиняє викиди шкідливої сполуки хрому. Передусім курсанти переглядають фрагмент, який презентує проблему, далі вони самостійно формулюють проблему, перефразовують, з'ясовують всі її деталі, констатують елемент невідомого, тобто того знання, якого їм не вистачає для пояснення завдання, та переходять до перегляду наступного фрагмента, з якого отримують необхідний матеріал для розв'язання проблемного завдання.

Очевидно, що виконання практичного або теоретичного завдання повинно відкривати те знання, або вміння, яке потрібно засвоїти. Однак воно має ґрунтуватися на вже відомих знаннях та вміннях, а невідоме – займати місце знання, що виражає загальну закономірність, загальний спосіб дії, викликати потребу в здобуванні знань.

Також необхідно, щоб ПЗ відповідало інтелектуальним можливостям курсантів. На переконання О. Матюшкіна, показниками оцінювання рівня складності проблемного завдання є ступінь новизни матеріалу та ступінь його узагальненості.

З'ясування частки відомих або невідомих знань – обов'язкова процедура в процесі керування засвоєнням знаннями та вміннями. Раціонально, щоб ПЗ мало один невідомий компонент (спосіб дії, умови дії, відношення), але щоб курсант розв'язував якомога більшу кількість таких ПЗ, бо кількість призводить до якості й допомагає автоматизувати набуті вміння. Науковці зауважують, що існує єдина можливість опанувати невідоме і ця можливість досягається завдяки відомому. Ми цілком згодні й з тим, що поняття, яке «знаходиться за межами споглядання, стає зрозумілим завдяки співставленню з очевидним» [4]. Крім того, педагогічною практикою доведено, що гарним початком для діагностики наявних знань та встановленні межі між відомим та невідомим знанням та зв'язків між ними, з'ясування проблемного поля й, відповідно, планування напрямків вивчення нового знання є метод мозкового штурму.

Мозковий штурм дозволяє повторити та актуалізувати необхідну лексику за заданою темою; провокує швидко висунування творчих ідей у процесі розв'язування проблеми, сеанси якого стимулюють творче мислення. Одним з ефективних прийомів може бути приклад використання Mind Map, тобто організація відомих знань, ідей навколо головної проблеми. У результаті курсанти повторюють матеріал, актуалізують раніше набуті знання та встановлюють додаткові зв'язки між ними та проблемою. Таким чином, забезпечується принцип «від відомого до невідомого».

Мозковий штурм може бути проведений у більш комунікативний спосіб. Прикладом є написання короткої самореклами з 3–4 речень з метою бути обраним у групу мовознавців за програмою обміну курсантами. Як стимул до дії курсантам пропонується оголошення такого змісту:

Wanted: the perfect student. Busy but affectionate teacher seeks ideal student to join hardworking group. The job is challenging, rewarding and enjoyable. The successful applicant will be adventurous, sensitive, generous, talkative, uninhibited, punctual, tolerant, warm-hearted, witty, extremely hard-working, amusing, friendly and willing to develop.

У той час, коли здійснюється перевірка виконання завдання на самопідготовку, курсанти, які вже відповіли, письмово виконують поставлене ПЗ. Ті курсанти, завдання на самопідготовку яких перевірялося в останню чергу, включаються до групи експертів. Їхнє завдання полягає у встановленні аргументованого рейтингу. У результаті всі курсанти залучені до мовленнєвої діяльності та оцінені згідно із виконаним завданням.

Різноманітність графічних органайзерів робить їх ефективним прийомом і, як показує практика, універсальним доповненням будь-якого методу.

Робота з органайзерами спрямовує діяльність, організовує ідеї в логічній послідовності, тобто «виховує» думку.

Графічний органайзер добирається залежно від змісту ПЗ. Наприклад, якщо завдання полягає в тому, щоб знайти розбіжності та спільні риси, припустімо, між напрямками мистецтва найкраще використати Venn Diagram, з якої чітко зрозуміло в чому схожі або відмінні мистецькі напрямки. Для з'ясування переваг та недоліків екстремальних видів

відпочинку краще здіяти T-chart. Problem and Solution Map має на меті розставити акценти у формулюванні проблеми, її деталей та можливих розв'язків.

Для розв'язання професійних ПС, які пов'язані з перетином державного кордону, ми використовуємо Fishbone graph, роботі з якою передують вправи для опрацювання професійної лексики. Вправа – це також метод навчання, сутність якого полягає в цілеспрямованому, багаторазовому повторенні студентами окремих дій чи операцій з метою формування умінь та навичок [7].

Ефективним засобом створення вправ вважаємо застосування універсальної програми Hot Potatoes [11], яка дозволяє викладачам самостійно, без допомоги програмістів створювати інтерактивні тренувальні вправи у форматі HTML різними мовами з різних дисциплін з використанням текстової, графічної, аудіо-, відеоінформації. Однак, коли відповідні технічні засоби недоступні курсантам з об'єктивних причин, викладач може роздруковувати будь-які зі створених ним вправ. Такі вправи допомагають курсантам опрацьовувати необхідну для ПС професійну лексику, включаючи таке:

Розв'язання кросвордів: тобто знайти слово за його тлумаченням, або еквівалент іноземною мовою до поняття українською мовою.

Встановлення відповідностей: знайти відповідні вирази іноземною/українською мовою до виразів українською/іноземною.

Встановлення відповідностей: утворити логічний вираз, комбінуючи слова лівої та правої колонок.

Встановлення відповідностей: утворити логічні комбінації іменника з дієсловом.

Заповнення прогалін: вставити вирази в речення.

Заповнення прогалін: вставити речення в текст.

Заповнення таблиці: знайти однокорінні слова до заданих у таблиці.

Заповнення прогалін: вставити слово у відповідній формі у твердження.

Встановлення логічної послідовності.

І хоча такі вправи не є комунікативними, вони відіграють важливу роль у засвоєнні фонетичного та семантичного образу лексичних одиниць у розумінні понять, загального контексту ситуації та дозволяють краще засвоїти професійну лексику. Логічно, що отримані шляхом тренувань знання повинні пояснювати певні факти, забезпечувати виконання необхідних дій для розв'язання ПС та прийняття раціонального рішення, тому й зміст виразів, речень, текстів змістово пов'язаний з ПС.

Наступним етапом є безпосереднє опрацювання ситуації. Курсантам пропонується перекласти ситуацію та визначити проблему або проблеми іноземною мовою. Слід наголосити на тому, що реальні життєві ПС часто складаються з двох або більше ПЗ, тому дроблення ПС є однією з умов кращого розуміння завдання та інструментом управління засвоєнням змісту проблеми.

Наведемо приклад професійно спрямованої ПС: «На Львівщині прикордонники затримали двох іноземців. Один із них назвався 33-річним конголезцем. Він йшов через піший перехід пункту пропуску «Шегині» до Польщі. Прикордонники з'ясували, що особа з такими даними в Україну не в'їжджала, крім цього, риси обличчя чоловіка на фото в паспорті різнилися від рис обличчя пред'явника».

Завдання: поясніть іноземцям, що вони затримані до з'ясування їх осіб та обставин правопорушення.

За нашою класифікацією ця ситуація належить до професійних ситуацій і може бути використана на 4-му курсі, курсанти якого вже набули достатній багаж знань з таких дисциплін як «Прикордонний контроль», «Прикордонна служба» та пройшли відповідні стажування. Із курсантами 3-го курсу краще працюють більш розгорнуті навчально-професійні ситуації, які описують більше деталей, тому запропоновану ситуацію можна доповнити такими деталями й трансформувати її до рівня 3-го курсу:

«Африканець запевнив, що лише 2 дні тому отримав українську туристичну візу. Він наполягав, що після цього поромом приплив до Франції, звідки літаком перелетів до Польщі, а потім поїздом приїхав в Україну, що не можливо у вказані ним терміни. Крім того, польські прикордонники повідомили, що цей конголезець кордон їхньої країни не перетинав». У результаті курсанти отримують достатньо розгорнуту інформацію для імітування професійної діяльності за сценарієм навчально професійної ПС.

Перейдемо до питання безпосереднього опрацювання ситуації. Курсантам пропонується перекласти ситуацію та визначити проблему або проблеми іноземною мовою. Наприклад, у наведеній ситуації курсанти визначають 2 проблеми: нелегальний перетин кордону (irregular border crossing) та сумнівність дійсності документа (passport validity). З метою розгортання ситуації спілкування ми використовували графічний органайзер FISHBONE GRAPH (рис. 1) та організували роботу в ротатійних трійках, що сприяє вивіренню та перехресному доповненню ПС. Такий шлях вимагає організації деталей за кожним із скелетних векторів:

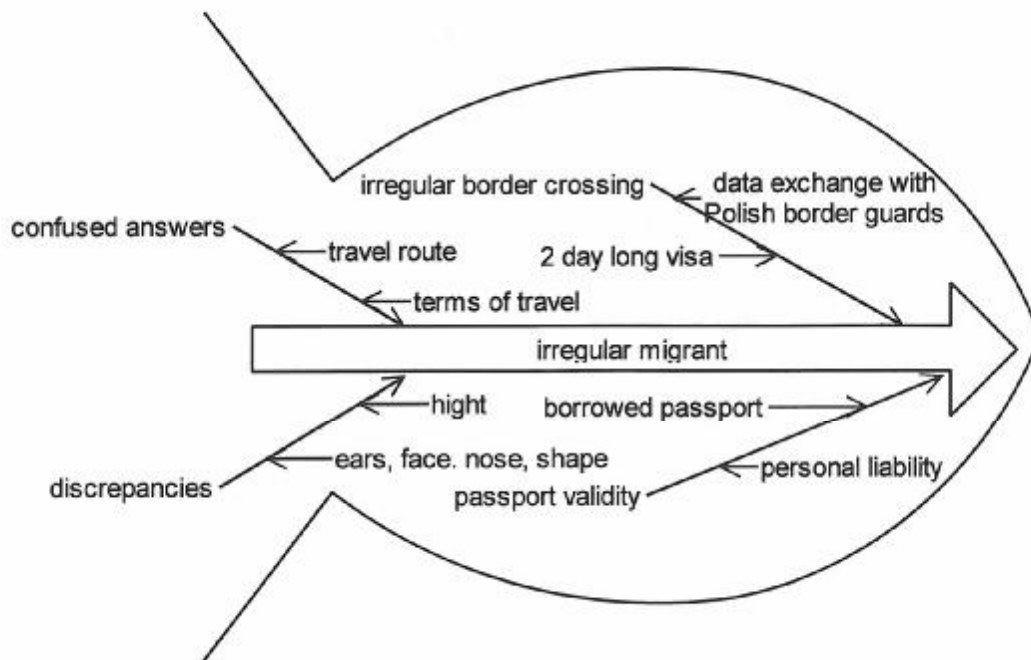

Рис. 1. Розв'язання ПС за допомогою FISHBONE GRAPH

Така організація навчального матеріалу дозволяє не лише чітко бачити саму проблему та її деталі, але й логічно будувати стратегію вирішення проблеми. Якщо ж за якихось обставин групам не вдається визначити всі деталі ПС, подальше обговорення в змінних трійках доповнює ці прогалини, а педагогічний менеджмент допомагає тримати під контролем як процес формування груп, так і процес обговорення ПС. Адже останній визначається творчими можливостями і рівнем розвитку суб'єкта [13, с. 42], а вони дуже різні.

Групам з нижчим рівнем мовної підготовки пропонується підказки у вигляді готових відповідей, до яких курсанти складають запитання. Відповіді подаються в логічному порядку або хаотично; відповідно в першому випадку курсанти переходять до підготовки процедури

інтерв'ювання, а в другому – спочатку встановлюють логічний порядок, а потім – драматизують комунікативну ситуацію.

Групам із високим рівнем мовної підготовки жодних підказок не пропонується. Як показує досвід, пошук варто розпочинати в малих групах, в яких шляхом мозкового штурму курсанти складають список необхідних запитань до нелегала, після чого малі групи об'єднують свої зусилля, порівнюючи запитання, відбирають кращі, впорядковують їх у логічному порядку та повертаються в малі групи. Кожній групі відводиться час для опрацювання ситуації. Через відведений проміжок часу курсанти драматизують ситуацію в діалогічних парах. Така схема опрацювання ПС не лише дає можливість організувати різні форми роботи, але й дозволяє формувати у курсантів як комунікативну, так і стратегічну компетенції, які є складовими професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Роль викладача в цьому процесі консультативна, асистивна, фасилітативна. Відповідно, втручання викладача традиційно мінімальне, але частка участі викладача залежить від рівня підготовки курсантів. На шляху пошуку необхідних знань, способів дій, моделі поведінки, умов виконання дій менш підготовлені курсанти потребують більшої допомоги викладача, яка проявляється у вигляді спрямовуючих запитань, додаткових пояснень, окремих аргументів, тоді як для більш підготовлених курсантів незначних підказок буває достатньо.

Інструменти педагогічного менеджменту можуть бути представлені «Сократівськими запитаннями». Постановка правильних запитань необхідна для отримання вдумливих відповідей і залучення курсантів до продуктивного обговорення ПЗ. Ефективне використання запитань полягає в постановці діагностуючих і проблемних запитань, які розвивають навички мислення, такі як аналіз, синтез, індукція, дедукція і оцінювання. Ставлячи проблемні запитання, викладач стимулює курсантів до роздумів та застосування знань та вмінь у різних ситуаціях, до створення зв'язків між відомим та невідомим. Керування процесом засвоєння нових знань – це насамперед керування процесом відкриття невідомого в різних типах ПС [13, с. 47].

Постановка різних типів запитань дозволяє курсантам роздумувати різними й часто унікальними способами, тому, чим інтенсивніше розвиваються розумові сили, тим більше знань та вмінь набуває курсант і навпаки. Ми не можемо не погодитися з класиком педагогіки Ф. Дістервегом, який вважав, що мудрим можна стати лише завдяки власній мудрості, а не чужій. Він був переконаний, що учень «зобов'язаний напружувати свої сили; бо ніщо не дістається задарма, ... сприймати істину не як готовий результат, а повинен її відкрити» [4].

Ефективне застосування запитань залучає і викладача, й курсантів. Важливо, щоб викладач дав курсантам «час на роздуми», перш ніж вимагати від них відповіді.

Крім того, запитання є ефективними за умови, коли надається можливість вислухати ідеї всіх, а не декількох курсантів. Забезпечити участь кожного курсанта в умовах обмеженого часу допомагають такі засоби, як паперові картки, постери, кольорові фломастери, конспекти, класна дошка, де кожен може записати свої ідеї, щоб обговорити їх пізніше.

Запитання особливо важливі у формуванні напрямку дискусії, обговорення розв'язку тієї або іншої проблеми. У цьому сенсі запитання різняться. Їх класифікують відповідно до функцій, які вони виконують у навчальній діяльності: передбачають пояснення або доведення власної точки зору, багато правильних відповідей (відкритого типу), допускають правильну або помилкову відповідь (закритого типу), спрямовують хід мислення в потрібному напрямку (базові запитання). Ці запитання ставляться на початку роботи курсантів над ПЗ, курсанти повертаються до них упродовж всієї діяльності.

Висновки. Отже, формування вмій, необхідних у майбутній професійній діяльності, може відбуватися за зразком цієї ж професійної діяльності, тобто не шляхом догматичної роботи, а раціональної та евристичної, оскільки потребують значною мірою самостійності та мислення. Лише плоди власного мислення трансформуються в знання, вміння, переконання та характер.

Сутність вищевказаного дає підстави твердити, що виклад знань шляхом традиційного інформування та його заучення – це шлях, що не веде до освіти, і, жодним чином, не є методом, який відповідає характеру предмета та суб'єкта. Правильний метод навчання є той, який впливає з самої природи предмета і складає його сутність [4]. Зрештою, якщо метод вибраний вірно, то суб'єктивна сторона збігається з об'єктивною та відповідає як природі особи, яка навчається, так і сутності науки.

Щоб система методів та форм навчання була ефективною, необхідно враховувати, що:

- кожен метод має власні можливості в розв'язанні ПС, однак він повинен ефективно взаємодіяти з іншими методами та формами навчальної діяльності;
- між різними методами існує органічний взаємозв'язок і взаємопроникнення, що свідчить про необхідність оцінки можливостей кожного методу, знання його переваг і недоліків та вибору їх оптимального поєднання;
- вибір методів організації навчальної діяльності не є довільним актом і передбачає підпорядкованість ряду закономірностей, певному колу принципів, конкретним завданням, змісту навчального матеріалу, рівню підготовки курсантів, технічним можливостям закладу та ін.;
- вибір форм навчання залежить від обраного методу навчання, а їх поєднання – від виду та етапу навчального заняття (актуалізація знань, застосування умінь та навичок, опанування новими знаннями, формування нових умінь);
- вибір методів та форм організації навчальної діяльності в розв'язанні ПС підпорядковується структурі проблемного вивчення матеріалу та має закономірну послідовність: створення ПС, формулювання ПЗ, розробка робочих гіпотез, перевірка робочих гіпотез, формулювання висновків, повернення до ПС (рефлексія);
- система методів та форм навчання повинна забезпечувати їх раціональне розподілення на всіх етапах процесу розв'язання ПС та потенційну можливість досягнення мети, тобто вирішення ПЗ;
- вибір методів та форм організації навчання знаходиться в безпосередній залежності від психолого–педагогічних можливостей викладача.

Аспектами нашого подальшого дослідження є розробка методичних рекомендацій щодо використання потенціалу ПС, створення банку професійних ПС та їх диференціації за рівнем інтелектуальної складності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барашенков В. Феномен мышления / В. Барашенков // Знание–сила. – 1988. – № 6. – с. 34–35.
2. Галімов А.В. Основні шляхи вдосконалення військово–педагогічної підготовки курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів освіти / А.В.Галімов// Науковий вісник ЧНУ. Педагогіка і психологія. – № 159. – 2003. – С. 46–52.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник // С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 366 с.

4. Дистервег Ф. Руководство к образованию немецких учителей. [Електронний ресурс] / Ф. Дистервег // Режим доступу до журн. : http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Diesterweg/Diesterweg_Rukov_k_obraz_nem_uchitel.htm#_Toc235003150
5. Зайченко І.В. Педагогіка [Електронний ресурс] : навч. посіб // І.В. Зайченко. – К. : Освіта України. – 2008. – 528 с. – Режим доступу до журн. : http://pidruchniki.ws/16390104/pedagogika/zagalni_metodi_navchannya#864
6. Кирилок В.В. Мета, зміст та принципи підготовки майбутніх офіцерів–прикордонників інтерактивними технологіями з дисциплін гуманітарного циклу [Електронний ресурс] / В.В. Кирилок. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2011_4/11kvvdgc.pdf
7. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи [Електронний ресурс]: навч. посіб. // А.І. Кузьмінський. – К. : Знання. – 2005. – 486 с. – Режим доступу до журн.: <http://pulib.if.ua/part/12367>
8. Леонтьев О.М. Проблемы развития психики / О.М. Леонтьев. – М., 1959. – с. 232.
9. Лийметс Х.И. Групповая работа на уроке / Х.И. Лийметс. – М.: Наука, 1975. – с.78–104.
10. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: учеб. пособие для студентов пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК. – М. : Юрайт, 1998. – 464 с.
11. Martin Holmes, Half-Baked Software and the University of Victoria НСМС, 1998–2004, <http://hotpot.uvic.ca>
12. Мартинова Р.Ю. Цілісна загальнодидактична модель змісту навчання іноземних мов: [Монографія] / Р.Ю.Мартинова. – К. : Вища школа, 2004. – 454 с.
13. Матюшин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Директ–Медиа, 2008. – 392 с.
14. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика. – К., – 2002. – 136 с.

УДК [37.035:64](477)(09)“16/17”

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ ПЕРІОДУ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (ДРУГА ПОЛ. XVII–XVIII СТ.): ІСТОРИКО–ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мартиненко С.А., аспірант

Донбаський державний педагогічний університет

У статті розкрито сутність та зміст трудового виховання у козацькій педагогічній думці. Визначено його особливості в умовах становлення української державності. Висвітлено питання методів, прийомів і засобів виховання трудівника у козаків. Обґрунтовано нерозривний зв'язок між розвитком працьовитості і національної самосвідомості підростаючого покоління. Доведено, що трудове виховання молоді періоду козацької доби було націлене на виховання патріота своєї держави.

Ключові слова: праця, сімейне виховання, трудове виховання, національна свідомість, козацька педагогіка.

Мартиненко С.А. ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАЗАЦКОГО ПЕРИОДА (ВТОРАЯ ПОЛ. XVII–XVIII В.): ИСТОРИКО–ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ / Донбасский государственный педагогический университет, Украина.

В статье раскрыты суть и содержание трудового воспитания в казацкой педагогической мысли. Определены его особенности в условиях становления украинской государственности. Освещены вопросы методов, приемов и способов воспитания труженика у казаков. Обоснована неразрывная связь между развитием трудолюбия и национального сознания у подрастающего поколения. Доказано, что трудовое воспитание молодежи периода казачества было нацелено на воспитание патриота своей страны.